

P. Shamsiyev*(Toshkent, O'zbekiston)*

“Xamsa” dostonlarining ilmiy-tanqidiy matnlari va ularni tuzish prinsiplari

Abstrakt

O'zbek matnshunosligi XX asrning birinchi yarmida fan sifatida jadal rivojlana boshladi. Matnshunoslik, dastlab, mumtoz adiblar, xususan, Alisher Navoiy asarlarini to'plash, ularni tadqiq etish hamda nashrga tayyorlash ishlari bilan boshlangan bo'lsa, keyinchalik yangi tarmoqlar hisobiga kengayib bordi. Bugungi kunda matnshunoslik sohasi manbashunoslik bilan birga yanada rivojlanib, zamonaviy filologik masalalar yechimida muhim vazifalarni amalga oshirmoqda.

Porso Shamsiyev — o'zbek matnshunosligining asoschilaridan biri. U qariyb 50 yil mobaynida matnlar tadqiqi bilan shug'ullandi. Mazkur maqolada o'zbek adabiyotining atoqli namoyandasi Alisher Navoiyning “Xamsa” asari nusxalari hamda uning ilmiy-tanqidiy matnini yaratish prinsiplari xususida so'z yuritiladi. Olim o'z oldiga Alisher Navoiy “Xamsa”sining to'liq ilmiy-tanqidiy matnini tuzish vazifasini qo'yadi. Mazkur matnni tayyorlashda olti qadimiy qo'lyozmaga tayanadi va shu asosda “Xamsa”ning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlaydi, bu jarayonda matnshunoslikning muayyan prinsiplari asosida ish ko'radi. Alisher Navoiy “Xamsa”sining ilmiy-tanqidiy matniga asos bo'lgan qo'lyozmalarning har biriga mukammal tavsif beradi. Bunda dunyo matnshunosligida mavjud bo'lgan tanqidiy matn tayyorlash tajribasiga ham suyanadi. Muallif “Xamsa”ning imkon qadar muallif variantiga yaqin matnini taqdim etish, bu orqali buyuk mutafakkirning ijodiy qiyofasi yanada yorqin namoyon bo'lishiga erishish hamda Navoiy asarlarining jamiyatga, yosh avlod tarbiyasiga yanada ko'proq xizmat qilishiga erishishni maqsad qilgan¹.

Kalit so'zlar: *matn, Alisher Navoiy, ilmiy-tanqidiy matn, tavsif, qo'lyozma, “Xamsa”, nusxa, bayt.*

Muallif haqida: *Porso Shamsiyev (1897—1972) — filologiya fanlari doktori, O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti katta ilmiy xodimi.*

¹ Ushbu maqola 1986-yili “O'zbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar” kitobida chop etilgan variant asosida qayta nashr etilmoqda. Ayrim qisqartirishlar bilan berildi — muharrir izohi.

Tavsiya etiladigan havola: Shamsiyev, Porso. 2019. "Xamsa" dostonlarining ilmiy-tanqidiy matnlari va ularni tuzish prinsiplari". *Oltin bitiglar* 1: 3-22.

Kirish

O'zbekistonda ilmiy matnshunoslikning rivojlanishi buyuk o'zbek shoiri va mutaffakkiri Alisher Navoiy asarlarining chop etilishi bilan bog'liq. Navoiy asarlarining nashrga tayyorlanishi jiddiy ravishda 1938-yildan boshlab, shoir tug'ilgan kunning 500 yilligini nishonlashga tayyorgarlik bilan bog'liq holda hal etila boshlandi.

Bunday vazifa shoir asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini yaratishni taqozo etar edi. Shunday qilib, turli fond va shaxsiy kutubxonalarda tarqalib ketgan Navoiy asarlarining qo'lyozmalarini yig'ish va tasnif qilish ishlari boshlab yuborildi. Xususan, professor A. A. Semyonov [Semyonov 1940] Navoiy nomidagi O'zSSR Davlat kutubxonasi Sharq bo'limida saqlangan Navoiy asarlari qo'lyozmalarining, S. L. Volin Leningrad fondlarida saqlanayotgan Navoiy asarlarining sharhini tuzdi.

Ilmiy tanqidiy matnlarni tuzishdan oldin Navoiyning asarlari mavjud qo'lyozmalar asosida nashrga tayyorlandi. Ular hozirgi zamon o'zbek tilida nasriy izoh bilan ham chiqarildi¹. U vaqtda, garchi ilmiy-tanqidiy matn tuzish masalasi kun tartibida turgan bo'lsa-da, uning prinsiplari hali ishlab chiqilmagan edi.

1940-yillarda o'zbek mutaxassislari Navoiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini tuzishga kirishdilar. S. M. Mutallibov "Hayrat ul-abror"ning, G'. Q. Karimov "Layli va Majnun"ning (1944) ilmiy-tanqidiy matnini tayyorladi². Bu matnlar Navoiy merosini tekstologik jihatdan o'rganishda dastlabki qadam sifatida qaralishi mumkin. Bu matnlarni tayyorlashda noshirlar uch qo'lyozma va keyingi yillarda chiqarilgan bosma nusxani asos qilib oldilar.

1948-yilda turkolog olim A. N. Kononov [Kononov 1948] tomonidan "Mahbub ul-qulub"ning chog'ishtirma matni tayyorlandi va nashr ettirildi. Bir yil keyin "Mezon ul-avzon"ning ilmiy-tanqidiy matni I. Sultonov tomonidan tayyorlandi [Sultonov 1949].

¹ Shu tarzda biz Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarini nashr etdik. Navoiy asarlarining, masalan, "Muhokamat ul-lug'atayn"ning ilmiy-ishonchli matnini yaratishda tuzuvchilar, qadimgi qo'lyozmalarning hali topilmagani sababli, o'sha asarlarning bosma va litografik nusxalaridan foydalandilar. Biroq bu matnlar nashr qilinmagan.

² Bu matnlar nashr qilinmagan.

I. Sultonov Navoiyning vazn to‘g‘risidagi diqqatga sazovor ushbu asarini tayyorlashda qadimgi nusxalar yo‘qligi sababli keyingi XVIII — XIX asr nusxalari asosida ish olib bordi. I. Sultonov matnining o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda matnning har bir satri ustida jiddiy o‘ylangan, turli ma’noga oid farqlar aniqlab berilgan. M. Sale¹ Navoiyning memuar xarakterdagi “Holoti Pahlavon Muhammad” kabi risolalari matnini tayyorladi.

Shunday qilib, Navoiy asarlari ilmiy-tanqidiy matni ustida qilingan dastlabki ishlar keyingi davrlardagi tekstologik matn sifatini yaxshilashga, oltmishinchi yillarga kelib qator tanqidiy matnlarning yaratilishiga olib keldi. Xususan, S. G‘aniyevaning ko‘p yillik mehnati natijasida Navoiyning “Majolis un-nafois” asarining ilmiy-tanqidiy matni nashr etildi [G‘aniyeva 1961]. Matn tuzishda jalb etilgan olti qo‘lyozma — Parij, Vena, Boku, Leningrad va (ikkita) Toshkent nusxalari, shuningdek, matn tuzish prinsiplari S. G‘aniyevaning oldiga qo‘ygan vazifani muvaffaqiyatli bajarganidan dalolat beradi.

H. Sulaymonov Navoiy lirik merosini to‘plash va sistemaga solishda katta ish qildi. Uning izlanishlari oqibatida hozirda “Xazoyin ul-maoniy”ning to‘rt tomlik nashri vujudga keldi [Navoiy 1959–1960]. Ushbu asarning transliteratsiya nashri bilan birgalikda uning ilmiy-tanqidiy matni tuzila boshlagani haqida H. Sulaymonovning “Alisher Navoiy lirikasining tekstologik o‘rganilishi” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasining muallif referatida xabar qilinadi [Sulaymonov 1961].

Alisher Navoiy “Lison ut-tayr” asarining ilmiy-tanqidiy matnini Sh. Eshonxo‘jayev tayyorladi [Eshonxo‘jayev 1964].

Aytish kerakki, Navoiy asarlari ilmiy-tanqidiy matnlarini tayyorlashning alohida prinsiplari ishlab chiqilmagan, nashr qilingan matnlarda bir muncha kamchiliklar bo‘lishiga qaramasdan, qator tadqiqotchilarning harakati bilan ma’lum ma’noda talaygina ijobiy ishlar amalga oshirildi.

1940-yillar oxirida biz Alisher Navoiyning “Sab’ayi sayyor” dostonining ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlashga kirishdik [Shamsiyev 1956]. Matnga asos qilib Navoiy hayotligida mashhur xattot Abdujamil tomonidan ko‘chirilgan qo‘lyozma, Sulton Ali Mashhadiy qalamiga mansub (u ham Navoiy hayotligida ko‘chirilgan) e’tiborli nusxa, shuningdek, XVI asrga² oid yana bir qo‘lyozma jalb etildi. Bundan tashqari solishtiriladigan nusxalar sifatida asarning litografik nashrlari ham olindi.

¹ Bu matnlar e’lon qilinmagan, shuningdek ular M. Sale arxividan ham topilmadi.

² Bu qo‘lyozmalar tasnifi quyiroqda keltiriladi.

Matn tuzishda Abdujamil nusxasiga tayanch nusxa sifatida qaraldi. Shu bilan birga matn ostidagi ilmiy apparatda qolgan ikki nusxadagi farqlar ko'rsatildi (litografik nashrdagi farqlar esa qayd etilmadi).

Ilmiy apparat tuzishda biz barcha farqlarni, hatto, mexanik xatolarni ham qavsda ko'rsatdik.

“Farhod va Shirin” (فرهاد و شیرین) dostonining ilmiy-tanqidiy matni ham xuddi “Sab'ayi sayyor” matniga asos bo'lgan qo'lyozmalar asosida tayyorlandi [Shamsiyev 1963]. Undan farqli o'laroq, yordamchi solishtiriladigan nusxalar sifatida Leningrad Davlat kutubxonasida saqlanayotgan XVI asrga oid ikki nusxadan foydalanildi.

Ma'lumki, “Xamsa” tarkibiga kiruvchi dostonlar ma'lum ma'noda yaxlit asar sifatida qaralgani va “Xamsa” yaratish davrida (XII — XV asr) va undan keyin ham adib va kotiblarning hamma besh dostonni bir muqovada berishlari ham bejiz emas edi. Bu hol Alisher Navoiy “Xamsa”siga ham taalluqlidir. 1959-yili biz tomonimizdan amalga oshirilgan Navoiy “Xamsa”sining bir kitobdagi akademik nashri bu monumental asar nashri tarixida yaxshi an'anani boshlab berdi [Shamsiyev 1959].

Shuni alohida qayd etish kerakki, “Xamsa”ning yaxlitligini saqlash faqat muallifning orzusi yo xohishi bo'lib qolmasdan, balki shoirning umum konsepsiyasi, hamma dostonlarning ichki mantiqiy uzviyligi bilan ham bog'liqdir. Xuddi shuni nazarda tutib, biz “Xamsa” matnini yaxlit o'rganishga kirishdik. “Xamsa”ni tekstologik o'rganishning zarurati shundaki, adibning ushbu genial asari faqat o'tmishdagina emas, hozirda ham katta g'oyaviy-badiiy qimmatga egadir. Bizning zamondoshlarimiz har bir dostonda XV asr ilg'or kishilarining yuksak ideallarini, kishini to'lqinlantiruvchi va esda qoluvchi o'lmas obrazlarni ko'radilar. “Xamsa” tarkibidagi har bir dostonning bosh xati bu gumanizm g'oyasi, adolatga chaqiriqdan iboratdir.

Navoiy o'rta asrning eng progressiv kishilaridan biri sifatida dostonlarida o'sha davr sotsial-iqtisodiy hayoti, ilm va falsafa, madaniyat va adabiyotning aktual masalalarini qo'ya bildi. Navoiy “Xamsa”si sharq epik poeziyasining eng yaxshi an'analari, buyuk Firdavsiy va Nizomiy, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiyning an'alarini muvaffaqiyat bilan davom ettirdi va rivojlantirdi.

Navoiy o'zining “Xamsa”sida shoir sifatidagina emas, balki buyuk olim va mutafakkir sifatida ham namoyon bo'ladi. U “Xamsa” yozishga kirishayotganda katta hayotiy tajribaga ega edi. U Sulton

Husayn Boyqaroning vaziri bo'lgunga qadar hayotning hamma qiyinchiliklarini boshidan kechirdi, shularga qaramay doim ilmiy-ijodiy izlanishda bo'ldi. Navoiy 1469-yili Sulton Husayn saroyida davlat arbobi sifatida faoliyat boshlagach, XV asr II yarmi Xuroson siyosiy-iqtisodiy hayotining ichida bo'ldi, jamiyatning hamma ijtimoiy tabaqalarini yaqindan bildi. U davlat arbobi sifatida yagona va mustahkam davlat uchun kurashdi, zulmni pasaytirish, mamlakatni rivojlantirish uchun qo'lidan kelgan hamma narsaga urindi.

Navoiy “Xamsa”si o'sha davrning eng dolzarb masalalarini va ularga shoirning yorqin munosabatini aks ettiradi. Navoiy gumanistik pozitsiyada mahkam turib, ko'p masalalarni hal qilishda jamiyatning ko'pchiligini tashkil qilgan oddiy tabaqa manfaatlarini nazarda tutadi, adolat, tinchlik, ma'rifat, vatanparvarlik, xalqlar, elatlar orasida do'stlik, muhabbat, aql, ilm va san'atga muhabbatni yuksak pafosda kuylaydi, jaholat va zulmni qattiq qoralaydi. Uning bunday hayotiy mushohadalari shu qadar samimiy va chuqur, ta'sirchan va originalki, natijada u hamma keyingi avlodning ham diqqatini o'ziga tortdi, hamisha ilm va san'at, estetik tafakkur taraqqiyotiga xizmat etdi. Shuning uchun ham ular yuzlab qo'lyozmalarda ko'chirilgan, bosma nusxalarda nashr etilgan. Navoiy “Xamsa”siga turli ijtimoiy qatlamlarning munosabati turlicha bo'lib, uni o'z manfaatlariga, qarashlariga moslashtirishga harakat qilganlar. “Xamsa” qo'lyozmalaridagi ba'zi har xilliklar, qisqartish, o'zidan qo'shishlarning asosiy sababini ham shu bilan bog'liq deb o'ylaymiz.

Bizning matnshunos sifatidagi vazifamiz shundan iboratki, biz hozirgi avlod o'quvchilariga “Xamsa”ning imkoni boricha muallif variantiga yaqin matnini bersak, bu bilan buyuk ijodkorning, buyuk mutaffakkirning qiyofasi yanada yorqin namoyon bo'ladi hamda uning o'lmas asarlari jamiyatga, yosh avlodni tarbiyalash vazifasiga yanada ko'proq xizmat qiladi. Biz nashr etadigan matnlar ham texnik, ham ilmiy xarakterdagi ba'zi kamchiliklardan xoli emas. Bu hol, shuningdek, boshqa nashr qilingan klassik o'zbek adabiyoti matnlariga ham tegishli bo'lib, hozircha xatosiz nashr qilingan matnlarni topish qiyin ko'rinadi. Bu shu sohadagi tajribasizlik tufayli yoki, ilmiy-tanqidiy matn tuzishda yagona va ishonchli ilmiy prinsiplarning yo'qligi sabablimi, xullas, aytish qiyin.

Har qalay bu sohada ma'lum muvaffaqiyatlarga erishilganligini e'tirof etish kerak. O'ttiz yil mobaynida xalqimizning ko'p asrlik tarixida yaratilgan yodgorliklarni nashr etishda ko'p ishlar qilindi. Bugungi o'quvchi faqat Alisher Navoiy ijodi bilangina emas, balki bundan ming yil avval yozilgan Mahmud Koshg'ariyning

“Devonu lug‘otit-turk” asaridan tortib, xalqimizning deyarli barcha o‘tmishidagi ma’naviy boyligi bilan tanishishga muvaffaq bo‘ldi.

Bunday asarlarning ilgari sanoqli nusxalarda ko‘chirilgani va undan alohida guruhlargina manfaatdor bo‘lgani to‘g‘risida gapirmasak ham bo‘ladi.

Biz o‘zimizning “Saddi Iskandariy” dostoni ustidagi tekshirishlarimizni boshqacharoq olib bordik. Ishni matnshunoslikda yig‘ilgan tajribaga tayanib, Qozon davlat universiteti fondidan noyob, savodli yozilgan qo‘lyozmani qo‘lga kiritganimiz tufayli, avvalgidek, uch qo‘lyozma asosida emas, balki bunga yana uch qo‘lyozmani jalb etgan holda, matn tuzishning yangi prinsiplariga rioya qilgan holda olib bordik. Keyinchalik biz oldimizga — Alisher Navoiy “Xamsa”sining to‘liq ilmiy-tanqidiy matnini tuzish vazifasini qo‘ydik. Ish jadal olib borildi va olti qo‘lyozma asosida “Xamsa”ning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorladik.

Alisher Navoiy “Xamsa”sining ilmiy-tanqidiy matniga asos bo‘lgan qo‘lyozmalar tavsifiga o‘tishdan avval, shuni alohida qayd etish joizki, bizga ozarbayjon olimlari jamoasining Nizomiy Ganjaviy “Xamsa”si ustida olib borgan ish tajribasi, shuningdek, Moskva sharqshunoslari tomonidan Firdavsiy “Shohnoma”sining ilmiy-tanqidiy matnini yaratishdagi boy tajribasi katta yordam berdi [Firdavsiy 1960].

Asosiy qism

Navoiy “Xamsa”sining ilmiy-tanqidiy matnini tuzish uchun olti qo‘lyozmadan tayanch nusxa sifatida O‘zFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida saqlanayotgan (inv. 5018) qo‘lyozmani tanladik. Qo‘lyozmaning xati mayda va chiroyli nasta‘liqda bo‘lib, qog‘ozi ozgina yirtilgan. Avvalidan 9 va oxiridan 3 varaq yo‘qolgan. Biz 45- va 46-varaqlar yo‘qligini¹, 305- va 306-varaqlarning boshqacha xatda boshqa shaxs tomonidan tiklanganini hamda 273-, 319-varaqlarning zararlanganini aniqladik. Ko‘p marta qayd etganimizdek, bu qo‘lyozma shoir hayotligida ko‘chirilgan bo‘lib, barcha qo‘lyozmalar ichida eng e‘tiborlisidir [Shamsiyev, 24-25].

Y. E. Bertelsning “Alisher Navoiy “Besh dostoni”ning eng qadimgi qo‘lyozmasi” [Bertels 1965, 450 – 452] nomli maqolasida Samarqandda bu qo‘lyozmaning qanday topilgani, tekstologik tadqiqot uchun uning katta qimmatga egaligi qayd etiladi. Olim ushbu

¹ Paginatsiya so‘nggi yillarniki bo‘lgani sababli yo‘qolgan varaq tashqaridan sezilmaydi.

qo'lyozmaning ko'chirilish vaqti "Xamsa"ning yaratilish jarayoni bilan uzviy bog'liq, ba'zi xususiyatlariga ko'ra, hatto u Abduljamil kotibga aytib turilgan degan fikrni bildiradi.

Y. E. Bertelsning mazkur qo'lyozmaning yuqori sifatleri haqidagi fikriga qo'shilgan holda, biz uning muallif aytib turganda ko'chirilgan degan fikrga qo'shila olmaymiz. Bu qo'lyozmadagi har bir dostonning kolofonlarini solishtirish ham olimning ushbu fikrini tasdiqlay olmaydi.

Alisher Navoiy "Hayratul-abror"ning tugatilgan yilini aniq 888 (1483) deb ko'rsatadi [Navoiy 1970, 201], dostonning kolofonida esa uning ko'chirilgani 889-yil robbi ul-oxir, ya'ni 1484-yilning apreli deb yozilgan. Bundan shu narsa ko'rinadiki, dostonning yaratilishi bilan uning Abduljamil tomonidan ko'chirilgan vaqti ayrimdir.

Ikkinchi dostonning ("Farhod va Shirin") oxirida muallif hamda kotib dostonning qo'lyozma kolofonida faqat tugatilgan yili 889 (1484)nigina ko'rsatadilar, oyi aytilmaydi [Navoiy 1963, 219]. Lekin shuni taxmin qilish mumkinki, shoir ikkinchi dostoni ustida ish olib borayotganida Abduljamil birinchisini ko'chirish bilan band bo'lgan va uni 889-yilning aprelida tugatgan; ikkinchi dostonni ko'chirishga esa aprelidan avval kirisha olmagan tabiiy. Navoiy uchinchi dostonning ("Layli va Majnun") tugatilganiga hech qanday tarix bermaydi, kotib esa tugatgan yilni (1484) 889-yil zulqa'da oyi deb ko'rsatadi.

"Saddi Iskandariy" dostoning oxirida Navoiy bolalikdan to "Xamsa"ni yaratgunga qadar ko'ksida olib yurgan niyatining muvaffaqiyatli amalga oshganidan ma'naviy qoniqish his etganini faxr bilan aytadi. Xotimada ko'rsatilgan oxirgi doston 889 jumod ussoniy "Saddi Iskandariy"ga emas, balki butun "Xamsa"ga taalluqli. Afsuski, muallifning qachon tugatganiga tarix yo'q.

Qo'lyozmaning oxirgi uch varag'i yo'qolgani sababli, uning ko'chirilgan yili ham noma'lumligicha qoldi. Shunday qilib, muallifning shaxsan o'zi qoldirgan tarixlarni va kotib ko'chirgan yillarni qiyoslash natijasida biz qat'iy holda muallif "Xamsa"ni Abduljamilga aytib turmagan deya olamiz. Lekin shunday bo'lishi ham mumkin, kimdir xattotga Navoiy yozgan dastlabki variantni aytib turgan bo'lishi mumkin. Binobarin, bu gumonimizga muallif bilan ko'chiruvchining konveyer usulda ish olib borgani asos bo'ladi. Bu holda Abduljamil ko'chirgan qo'lyozma muallif variantiga yaqin turishi shubhasiz. Navoiy o'zining tazkirasida mashhur xattotlar Sultonali Mashhadiy va Majnun "Chapdastiy" haqida ma'lumot beradi, lekin Abduljamil to'g'risida so'z yo'q. Abduljamil she'riyat

bilan shug'ullanmagan ko'rinadi.

Lekin XV asr mashhur tarixchilarining ishlarida Abduljamil haqida gapiriladi. Xususan, "Ravzat us-safo"ning Navoiy davri Hirot va uning atrofidagi san'atkor va olimlarning hayoti va faoliyatini yoritishga bag'ishlangan XII bobida ko'zga ko'ringan madaniyat arboblari qatorida Abduljamil to'g'risida ham ba'zi ma'lumotlar keltiriladi. 86 ism ichida u 32-bo'lib tilga olinadi. Xondamir o'zining "Habib us-siyar"ida shu fikrni tasdiqlaydi [Xondamir, 631]. Abduljamilning vafot etgan yili Amir Sulton Ibrohim Aminning¹ jumlasida berilgan, tug'ilgan yili esa noma'lum. Abduljamilning hayoti va ijodi to'g'risida boshqa ma'lumot bizgacha yetib kelmagan. Britaniya muzeyi qo'lyozmalari katoligida Abduljamilning "Tuhfat us-salotin" [Rieu 1886] asarining qo'lyozmasi haqida ma'lumot bor. "Tuhfat us-salotin" qo'lyozmasining fotokopiyasi bilan tanishish shuni ko'rsatadiki, bu asar Abduljamilniki bo'lmasdan, balki u to'plagan Navoiy g'azallarining ikki misrali baytidan tashkil topgandir.

Ikkinchi nusxa. Navoiy "Xamsa"sining ilmiy-kritik matnini tuzish uchun biz jalb etgan ikkinchi qo'lyozma Saltikov-Shchedrin nomidagi Leningrad fundamental kutubxonasi fondida (inv. № 560) saqlanadi. Qo'lyozmaning kolofonida quyidagilarni o'qish mumkin: *Xudoning quli Sulton Ali buni 898- (1492/93) yilda yozdi.*

Demak, ushbu qo'lyozma Navoiy hayotligida ko'chirilgan nusxadan 7-8 yil keyin Sulton Ali tomonidan qayta ko'chirilgan. Bu juda chiroyli bezatilgan qo'lyozma 325 varaqdan iborat. Lekin qo'lyozmaning uchinchi dostonidan 11 varaq, to'rtinchisidan 8 varaq, hammasi bo'lib 19 varaq yo'qolgan. Ma'lumki, Sulton Ali Mashhadiy Alisher Navoiyning doimiy xattoti bo'lgan. Navoiy uni Mashhaddan poytaxtga oldirgan bo'lishi va u "Unsiya"da o'z ishi bilan shug'ullangan bo'lishi ham mumkin.

Zahiriddin Muhammad Boburning quyidagi so'zlari ham Sulton Alining Navoiyga qanchalik yaqin bo'lganidan darak beradi: "Garchi Sulton Husayn Mirzo saroyida xattotlar ko'p bo'lsa-da, lekin nasta'liqda Sulton Ali Mashhadiy ularning boshlig'i hisoblanadi. U Mirzo va Alisherbek uchun ko'p yozdi: har kun o'ttiktadan she'r Mirzo uchun, 20 tadan she'r Alisherbek uchun yozdi" [Bobur 1960, 244].

Tarix va adabiyotga oid ishlarda, shuningdek, tazkiralarda Sulton Alining hayoti va xattotlik faoliyatiga doir ko'p material bor. Xususan, "Ravzat us-safo"ning VII tomida Sulton Ali to'g'risida

¹ Abjad hisobiga ko'ra 911-yil (1505 – 1506).

maxsus yoziladi.

Xondamir o'zining “Habib us-siyar”ida [Xondamir, 633] Sulton Ali haqida gapirib “Ravzat us-safo”ning VII tomidagi ma'lumotni qaytaradi, xolos.

Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da Sulton Aliga ajoyib xarakteristika beradi. Xattotlikda Sulton Alidan o'tadigan mohir xattotning yo'qligini, ayniqsa, nasta'liqda uni “qiblat ul-kuttab” deb ataydi. Shoir uning yaxshi tomonlarini, she'riyatga qiziqishi va qobilyatini maqtab, misol o'rnida uning bir baytini keltiradi [Navoiy 1961, 158].

G. I. Kostigova o'zining “Sulton Ali Mashhadiy xattotligi” to'g'risidagi risolasida Sulton Alining Mashhadda 1432-yil tug'ilgani, o'sha yerda xattotlik bilan shug'ullangani va bu san'ati bilan shuhrat qozonganini aytadi. Sulton Husayn Hirot taxtini egallagach (1469), Alisher Navoiy mashhur xattotni poytaxtga taklif etadi. Kitob ko'chirish bilan Sulton Ali keksaygunga qadar shug'ullangan va 84 yoshida o'zining xattotlik to'g'risidagi risolasini yozib, uni san'atkorlik bilan ko'chirgan [Kostigova 1957, 103].

G. I. Kostigova Sulton Alining 1520-yili, ya'ni 68-yoshida vafot etganini yozadi. Biroq Mirxond “Ravzat us-safo”da, Xondamir “Habib us-siyar”da va Ogahiy “Ravzat us-safo” tarjimasida Sulton Alining vafot etgan yilini 909, ya'ni 1503/1504-yillar deb ko'rsatadilar.

Qadimgi xattotlik san'atining bizning davrimizdagi davomchisi mashhur Shohmurod kotibning shogirdi Abduqodir Murodiy o'zining xattotlik san'ati to'g'risidagi nomzodlik dissertatsiyasida Sulton Ali haqida ba'zi ma'lumotlarni beradi, lekin ular asosan uning shogirdlari haqidadir [Murodov, 76 – 77].

Shunday qilib, Navoiy “Xamsa”sining tanqidiy matnini tuzishda jalb etilgan Abduljamil nusxasidan keyingi ikkinchi qo'lyozma Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko'chirilgan qo'lyozmadir. Bu qo'lyozma bizga tayanch nusxadagi (Abduljamil nusxasidagi) ba'zi xato va anglashilmovchiliklarni tuzatishda ko'p yordam berdi. Lekin unda ham ba'zi xato, so'z va baytlarning tushib qolgan o'rinlari bor. Bularni Bobur aytganidek, xattot bir kunda 100 qatordan ko'chirish shart bo'lgani hamda hamma diqqatini xattotlik mahoratiga yo'naltirgani bilan izohlash mumkin.

Uchinchi nusxa. Navoiy “Xamsa”sining ilmiy-tanqidiy matnini tuzishda jalb etilgan uchinchi qo'lyozma O'z FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida inv. 7554 saqlanadi [Sobranie... 1964, 75].

Xati mayda nasta'liq.

Mazkur "Xamsa" qo'lyozmasida dostonlarning joylashish tartibi quyidagicha:

1. "Hayrat ul-abror".
2. "Farhod va Shirin".
3. "Sab'ayi sayyor".
4. "Layli va Majnun".
5. "Saddi Iskandariy".

Har holda dostonlarning joylashish tartibi muqovalanayotgan vaqtda almashtirib yuborilgan ko'rinadi. Bu nusxa to'la, lekin betlarning yuqori qismida dog'lari bor. Uning kolofoni yo'qligiga qaramasdan, quydagi ikki sababga ko'ra qadimiy sanash mumkin:

birinchidan, qog'oz va xat; ikkinchidan, birinchi betda tuhfa qilingan haqidagi yozuv bor (uning yarimi o'chib ketgan, undan anglashilishicha, bu Navoiy asarlari nusxasini Sulton Boyazidning xizmatchisi qandaydir Muhammad Bekka taqdim etgan.

Yozuvda ta'rix keltirilgani qimmatlidir:

در تاریخ روز پنجشنبه ۴۱ محرم الحرام ۹۷۹

ya'ni 1517-yil, 8-iyul.

Bular hammasi qo'lyozmaning XV asr oxiri va XVI asr boshlarida ko'chirilganidan darak beradi.

Nusxaning matni juda savodli bitilgan.

To'rtinchi nusxa. Saltikov-Shchedrin nomidagi Leningrad davlat kutubxonasi fondida 55 nomeri bilan saqlanuvchi Navoiy "Kulliyoti"dagi [Volin, 232] "Xamsa" qo'lyozmasi ham biz tuzayotgan "Xamsa"ning ilmiy-tanqidiy matniga jalb etildi. Bu "Kulliyot"ida shoirning o'n uch asari tartibsiz keltiriladi.

Birinchi dostoning oxirida kolofon bo'lib, unda aniq ta'rix beriladi — 1258 (1842)-yil. Bu "Kulliyot"da yana boshqa ta'rix ham bor. U "Xazoyinul-maoniy"dagi to'rt devonning biri — "G'aroyib us-sig'ar" kolofinda keltiriladi. Ko'rsatilishicha, "G'aroyib us-sig'ar" devoni 904-yil zulhijja oyining yigirma ikkisida tugallanadi. Bu tarix "Kulliyot"ning hammasiga oid deb qaraladi. 1961-yil kolofonni diqqat bilan o'rganib, uning xati hamma qo'lyozmalar xatidan farq qilishini aniqladik.

Bizning bu "Kulliyot" ("Hayrat ul-abror" dan tashqari) XVI asrda ko'chirilgan" degan xulosamiz haqiqatga yaqin [Shamsiyev 1963, 4]¹. Bu "Kulliyot"dagi "Xamsa" matnlarida bir qancha tuzatishlar bor. Ba'zi tushirib qoldirilgan baytlar o'rniga kotibning qo'li bilan va

¹ Sh. Eshonxo'jayev ilmiy-tanqidiy matnga yozgan so'zboshisida "Kulliyot" Navoiy hayotligida ko'chirilgan, deb ta'kidlaydi. Qarang: [Eshonxo'jayev 1965, 32].

boshqa kishi tomonidan qo‘shimcha qilingan.

“Xamsa”ning ushbu qo‘lyozmasini matnimiz uchun to‘rtinchi qo‘lyozma sifatida oldik.

Beshinchi nusxa. Ilmiy-tanqidiy matnga jalb etilgan beshinchi qo‘lyozma Saltikov-Shchedrin nomidagi Leningrad Davlat kutubxonasi kolleksiyasida 559 raqamda saqlanadi. Unda “Xamsa”ning beshinchi — “Saddi Iskandariy” dostonidan boshqa hamma doston bor. Qo‘lyozmada 23 miniatyura bor. Xati — chiroyli nasta‘liq. Kolofoni yo‘q. Bu qo‘lyozmani tavsif etib S. L. Volin quyidagilarni yozgan edi: “Qog‘ozi va xatiga qaraganda XVI asr birinchi yarmidan erta emas, ehtimol, XV asr oxiri bo‘lishi mumkin” [Volin, 232]. Xatning kattaligi va yozilishiga, formatiga ko‘ra (32x32) qo‘lyozma, bizningcha, Buxoroda XVI asrda ko‘chirilgan.

Oltinchi nusxa. Qozon universiteti sharqshunoslik fondidagi Alisher Navoiy “Xamsa”sining 15334 inv. nomerda saqlanayotgan nusxasida dostonlarning boshlanishi tillarang hoshiyada bezalgan, matn oddiy ramkaga olingan. Xati — mayda, chiroyli nasta‘liq. Qog‘ozi — Hirotniki. Har bir bet 4 ustunga bo‘linib, 21 qatordan iborat. Qog‘oz formati 23x16, matnniki 17x11,5. Muqovani keyincha ruslar ishlagan.

Dostonlar joylanishi quyidagicha:

1. “Hayrat ul-abror”.
2. “Farhod va Shirin”.
3. “Layli va Majnun”.
4. “Sab‘ayi sayyor”.
5. “Saddi Iskandariy”.

Qo‘lyozmaning kolofoni yo‘q. Kotibning nomi va kitob ko‘chirilgan yili ko‘rsatilmagan. Xat, qog‘oz, format va ayniqsa, matnning sifati shuni ko‘rsatadiki, qo‘lyozma XVI asrning I yarmida ko‘chirilgan.

“Xamsa”ning bu nusxasi bizga dostonlardagi ko‘p chalkash va noaniq o‘rinlarni aniqlashga yordam berdi. Bu olti qo‘lyozmadan tashqari, biz “Xamsa”ning uch litografik nusxasiga murojaat etdik — Xiva nashri, 1880-yil va ikkita Toshkent nashri: 1904-, 1905-yillar.

“Navoiy “Xamsa”sining ilmiy-tanqidiy matnini tuzishda bizga Abduljamil ko‘chirgan nusxa asosiy tayanch bo‘ldi. Matnimizda biz bu qo‘lyozmaning hamma xususiyatini saqladik. Matndagi har bayt boshqa besh qo‘lyozma bilan solishtirildi, ma’noga oid farqlar matnimizning ilmiy apparatida qayd etiladi.

Matnimizning shartli belgilari quyidagilar:

1. Qo‘lyozma — 5018, Abduljamil ko‘chirgan — A

2. Qo'lyozma — 560, Sulton-Ali ko'chirgan	— B
3. Qo'lyozma — 7554, Toshkent nusxasi	— V
4. Qo'lyozma — 55 LGPB	— G
5. Qo'lyozma — 559 LGPB	— D
6. Qo'lyozma — 15334 Qozon universiteti	— E

Har bir bob rim raqami bilan ajratilgan, dostonning har o'n bayti arabcha raqamda izchil tartibda raqamlangan, birinchi qator — "a" harfi bilan, ikkinchi qator — "b" bilan belgilanadi.

Har bir nusxa matnlarini solishtirishda quyidagi farqlar ko'rsatildi:

1. Ma'naviy xarakterdagi asosiy farqlar.
2. Orfografik farqlar.
3. Kotibning xatosi.
4. Qoldirilgan ayrim so'z, qator va baytlar.

Asosiy farqlarni, shuningdek, matnning eng yaxshi variantini aniqlash bizning asosiy vazifamiz bo'ldi. Bunda biz quyidagi belgilarga qarab farqlarni fiksatsiya qilish prinsipini qo'lladik:

a) muallif matni deb faraz qilingan matndan shubhasiz farq qiluvchi;

b) tahririy xarakterdagi o'zgarish.

A nusxani yuqorida aytganimizdek, muallif variantidan keyingi birinchi qo'lyozma deb qarar ekanmiz, unda alohida tekstologik chalkash hollar ko'rinmadi.

Boshqa nusxalar o'rtasida farqlar uchraganda esa **A** nusxa alohida ajralib turdi. Buni quyidagi misollarda ko'rish mumkin:

"Farhod va Shirin"ning IX bobidagi 14-baytni **A** nusxada o'qiymiz:

اگر توفراغ توتسانک بولسون التون
آقیز سانک قطره خوی در مکنون

خوی (ter) so'zi **B** nusxadagi 6-baytda خون (qon) deb beriladi. Bu yerda gap ter to'kib qattiq mehnat qilish haqida ketayotganligi sababli **A** nusxa ma'no jihatdan to'g'ri, shu sababli unga tayanamiz.

Shu dostonning XXXI bobida esa 109-bayt **A** nusxada quyidagicha:

نی سین اوخشااب جهاندار بیر کیشی کا
نی قیلغان ایسنک اوخشار ایل ایشی کا

اوخشار so'zi **B** va **V** nusxalari "b" qatorida deb keltiriladi.

Ma’no jihatdan esa **A** nusxaniki to’g’ri.

“Layli va Majnun” dostonning V bobidagi 57-bayt **A** nusxada quyidagicha yozilgan:

بولسا منكا فرصت اول قد رچاغ
كيم شهر ايله طرح ساليان باغ

V va **D** nusxalarida منكا so’zi o’rniga سنكا keltiriladiki, bu mantiqan noto’g’ri. Binobarin, baytda Navoiy o’zidan oldin “Xamsa” yaratgan salaflari Nizomiy, Xusrav Dehlaviylarni eslamogda. Shoir tili bilan aytganda biri qasr soldi va unga xazina berkitdi, ikkinchisi saroylar bunyod etdi, unga (Navoiyga) esa qasr uchun shahar, saroy uchun esa bog’ yaratish qoldi, ya’ni ularning dostonlaridan farq qiluvchi va boshqa maqsadlarni ko’zda tutuvchi dostonlar yaratish qolgani haqida gap bormogda.

A nusxadagi “Saddi Iskandariy” dostonining XVI bobi, 20-baytida yozilgan:

نجاست يوليدىن قويوب كلخنى
ذخيرم ديب انبار ايلار انى

Shu holda (baytning) ma’nosini tushunish juda qiyin, shuning uchun uning juda ko’p variantlari paydo bo’lgan. Nusxalarda quyidagi farqlar bor:

B , **پوليدىن قويوب** **G** nusxada , **يوليدىن تويوب** **V** va **Y** nusxalarda **بولوب** **تولوب**.

Shohmurod kotib tahrirni yanada kuchaytirib, o’zi quyidagi baytni kashf etgan:

نجاست نى يولدين ييغيب كلختى

Biroq **A** nusxadagi bu baytni diqqat bilan o’qisak, uning mazmunida ba’zi kishilarning tuban va yaramas intilishlari, qarashlari fosh etilayotganini ko’ramiz. Bunday vaqtda matn tuzuvchi uchun ehtiyotkorlik eng birinchi shartdir, albatta.

A nusxaning afzalligini ko’rsatuvchi bunday misollarni “Xamsa” dostonlarining hammasidan ko’plab keltirish mumkin.

“Farhod va Shirin” dostonida X bobning ikkinchi bayti شامى شامى غا چانى hamma nusxada, **A** nusxada ham noto’g’ri. Faqat **V** nusxada to’g’ri yozilgan.

Biz asosiy nusxani quyidagicha tuzatdik:

ابد شامی غا چانی بولسه موجود
یاز یلدی اول وراق دا بود و نابود

Ilmiy apparatda “A” nusxaning xatosini va V nusxaning to’g’riligini ko’rsatamiz:

شامی غه چامی A شامی غه حالی E شامی غه چانی V شامیغہ خانی B

“Saddi Iskandariy” dostonining XXV bobidagi (بیغ) so’zi 12-baytida A nusxada تیغ deb yozilgan. Boshqa nusxalarda to’g’ri 12-baytida A nusxada تیغ ga qofiya sifatida kelgan. Matnda A nusxaning xatosini to’g’rilaymiz:

بو حالت دا قاتل چیکیب تیغ قتل
بیریسیکا قیلدی عیان بیغ قتل

Ilmiy apparatda yozamiz: 12^b BVGE [A; تیغ]. Shu dostonning IV bob 64-baytida “b” qatorida چشم so’zi A nusxada yoki 112^b qatordagi یانیب — یانیب yozilgan. Ilmiy apparatda bu farqlar quyidagicha ko’rsatiladi:

64^b BVGE [A: چشم]

112^b BVGE [A: یانیب]

Agar A nusxada so’z yoki bayt tushib qoldirilgan bo’lsa va (qo’lyozma) zararlangani tufayli o’qish mumkin bo’lmagan holda, boshqa nusxalarga qarab o’sha o’rin tiklandi, matnda biz uni katta qavs ichiga oldik, ilmiy apparatda esa ko’rsatmaymiz.

Agar nusxalarda tayanch nusxadagi u yoki bu so’zlar o’rniga boshqacha so’zlar uchrasa, u holda ilmiy apparatda bu ko’rsatiladi va “o’rin” belgisi bilan aniqlashtirildi.

Masalan: o’rn. کیلسا بولسه

Agar farq sarlavhalarda uchrab qolsa, ilmiy-apparatda avval bobning rim raqami, so’ng farq mavjud bo’lgan qator ko’rsatildi:

VI 5BV o’rn. تقریب

Asosiy A nusxaning qanchalik muallif variantiga yaqin va ishonarli bo’lishiga qaramasdan, unga ham tanqidiy yondashish kerak. Albatta, bunday hollarda, ya’ni asosiy nusxani to’g’rilashda biz matn tuzishga jalb etilgan nusxalardan tashqari, ixtiyorimizda bo’lgan yana boshqa turli nashrlarga ham murojaat qildik.

Masalan, “Saddi Iskandariy”ning V bobidagi 55–57-baytlarida:

نودای نظم ملکی دا شاهانه بزم
همول بزم ساری قیلای یانه عزم

birinchi qatoridagi مَظَن soʻzi **A** va **B** nusxalarda مَزَب sifatida, **V** nusxada مَزَب soʻzi oʻchirilib مَظَن deb tuzatilgan, **G** nusxada مَزَب soʻzi chetda مَظَن deb belgilanadi. Faqat **E** nusxada مَزَب deb mantiqdan kelib chiqib toʻgʻri yozilgandir.

Bunday paytlarda, **A** nusxaning baytlari boshqa nusxalarda almashtirilgan boʻlsa, biz matnda “**A**”dagi variantni qoldirib, qolgan nusxalarnikini ilmiy apparatda koʻrsatdik. Baʼzan tanqidiy matnda bizga, **B** va **V** variant maʼqul boʻldi, binobarin, buni shunday fakt isbotlaydiki, Navoiy “Saddi Iskandariy”da qofiya sifatida bu variantlarda شایوق va شاف soʻzlarini 14 marta, “Sabʼayi sayyor”da faqat 2 marta, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” da hech ham ishlatmaydi. Shuning uchun bizningcha, bu hol Navoiyning oʻzi tomonidan qilingan tahririy oʻzgarish deb qaralishi mumkin.

Bunday oʻzgarish va variantlardan shunday fikrga kelish mumkinki, demak, matn keyinchalik muallifning oʻzi tomonidan tahrir qilingan boʻlishi mumkin. Shu jihatdan quyidagi misol qiziqarlidir: Matnning XXIII bob 42^b qatorida shunday qator bor:

که سالمیش باری عالم اهلیغه سبط

Bu **A** nusxadan tashqari hamma qoʻlyozmalarda

آو از مسی توتتی سطح بسبط

deb keltiriladi. Ehtimol, bu ham muallifning oxirgi tahriri boʻlishi mumkin. Bu qatorda Abduljamil صیت soʻzini yozaman deb adashib سبط yozgan. Bu xato “**A**” matnida lugʻat yordamida toʻgʻrilangan. انطقا — yoʻqolish, انطقا (oʻchish) LXXVI bobi “b” qatorning oxiridagi-161 baytda Abduljamil انتقا soʻzini yozadi. Lekin boshqa qoʻlyozmalarda bu soʻz انطقا shaklida yozilgan. Maʼno jihatdan bu ikki soʻzdagi baʼzi umumiylikka qaramasdan, har holda انطقا koʻproq toʻgʻri keladi, chunki bu soʻz quyoshning, uning nurining oʻchishi haqida bormoqda:

تاپیب چون قویاش سو یوزیدن خفا
ولی پرتوی تاپمایین انطقا

Xatolik, kotibning aytilishi jihatdan shu ikki oʻxshash soʻzning farqini bila olmaganidan kelib chiqqan boʻlishi mumkin. Bu tanqidiy matn apparatida ham oʻz aksini topdi.

Xulosa

Endi bir necha soʻz tanqidiy matn tuzish uchun keltirilgan nusxalardagi baytlar sarlavhalarining qatori sanogʻiga oid tomonlari haqida. “Xamsa”ning oxirgi “Saddi Iskandariy ” dostonidan misol keltiramiz:

Hamma qoʻlyozmalarning matnini diqqat bilan solishtirish shuni koʻrsatadiki:

1. B nusxa qoʻlyozmasida:

- a) XLIV – bobning sarlavhasi yoʻq, lekin oʻrin qoldirilgan;
- b) LII bobida 50- va 51-baytlar (boshqa hamma qoʻlyozmalarda mavjud) tushirib qoldirilgan.

2. V nusxa qoʻlyozmasida:

- a) XXVIII bobda (boshqa qoʻlyozmalarda bor boʻlgan) 23- va 24-baytlar yoʻq;
- b) LXIV bob sarlavhasining oxirgi soʻzi yozilmasdan qolgan;
- v) LXXI bobda 16- va 17-baytlar tushirib qoldirilgan (boshqa nusxalarda bor);
- g) LXVII bobida kotib 206-baytdan soʻng butunlay tushunib boʻlmaydigan, chalkash variantda quyidagi baytlarni keltiradi:

همول محرمی غه ای تی که بات
کیریب اول رای ار امخترع
سالیب هر نی شاهانه اساس
رسولانه ایکنی کاسالدی لباس

d) LII bobida quyidagi bayt ikki qayta yozilgan:

باش دین ایاق عشوه و خوب لوق
ایا قدین باش ناز و محبوب لوق

3. G nusxa qoʻlyozmasida: XXX bobida faqat bir bayt tushirib qoldirilgan. Lekin bu uning toʻliqligini isbotlamaydi. Umuman esa, dostonning oʻn besh joyida 68 bayt tushirilgan boʻlib, keyinchalik kotib va boshqa kishi tomonidan qoʻlyozma chetiga toʻldirib qoʻyilgan.

4. E nusxa qoʻlyozmasida:

- a) LXVIII bobida 162- va 163-baytlar yoʻq (boshqa qoʻlyozmalarda bor);
- b) LXII bobda 6- va 7-bayt ikki qayta yozilgan. Ular 9 baytdan soʻng qaytarilgan. Buni payqab, kotib har bir qator ustiga (از ز ائسد) ortiqcha belgisini qoʻygan. U vaqtda qatorni oʻchirish — xattotlikda kechirilmas nuqson hisoblangan. Shuning uchun kotiblar u yo

bu xatolarini turli belgilar bilan bildirib ketganlar. Masalan, bayt qatorlari teskari tartibda yozilgan bo'lsa, belgi م ح — muqaddam, ح — oxir) qo'yilgan;

v) XLVIII bobda 46-bayt ikki qayta yozilgan, kotib fahmlamagan shekilli, qaytariq belgisi qo'yilmagan;

g) keyinchalik kitob chetiga qo'yib tiklangan baytlarda ham tushirib qoldirilgan so'z uchraydi. Bunday hollar 4- va 9- baytlarda ham kuzatiladi;

d) bu qo'lyozmaning yana bir xususiyati shundaki, misrada yo'q so'zlar matndan tashqarida, ya'ni chetda beriladi.

Ba'zan kotib chetga tushunish qiyin so'zlarni (كيجك, غول, كور) كابلارنى) chiqaradi va ularga forscha tushuntirish beradi. Qo'lyozmaning bezaksiz oddiy yozilganiga ko'ra, uni qandaydir yuqori mansabli mansabdor shaxsga mo'ljallanmagani va badavlat kishi tomonidan buyurtma qilinmagani ko'rinadi. Kotib asosiy diqqatni matnning xatosiz, savodli chiqishiga qaratgan.

5. A nusxa qo'lyozmasida:

a) qo'lyozma varaqlari chetlariga ehtiyotkorlik bilan boshqa qog'oz yopishtirilganidan, uning keyinchalik qayta restavratsiya qilingani ko'rinib turadi. Matndagi mayda belgi va shartlarga ko'ra, qo'lyozma chetiga ba'zi tushib qoldirilgan so'z va baytlar yozilgani seziladi. XIV bobining 33- va 34- baytlari yo'q (ularni biz matnimizda boshqa nusxalar asosida tikladik), lekin qo'yilgan belgilar bu baytlarning qo'lyozma chetida bo'lganidan darak beradi. Shuningdek, XV bobining 24- va 25-baytlari ham yetishmaydi. Biz bu baytlarni ham boshqa qo'lyozmalar asosida tikladik va pastda, matn snoskasida ko'rsatdik.

b) qo'lyozmaning ozgina qismi zararlangan. 39-varaqning 4/1 qismi, 71–72-varaqlar 85-listning 4/1 qismi va doston oxiridagi uch varaq (80, 90, 91) yo'qolgan. Ularni boshqa kotib tiklagan. Boshqa qo'lyozmalar matni bilan solishtirish natijasida yo'qolgan varaqlar tiklandi. Biror tortishuvli u yoki bu so'zning va ba'zan butun misralarning muallifniki ekanligini aniqlashda biz faqat tekstologik tadqiqot nuqtayi nazaridan yoki turli qo'lyozmlarni taqqoslash bilan cheklanmasdan, mantiqiy fikrdan kelib chiqib yondashdik.

Adabiyotlar

- Бобир, Заҳириддин Муҳаммад. 1961. *Бобирнома*. Тошкент.
- Бертельс, Е. Э. 1965. *Избранные труды. Навои и Джами*. Москва.
- Эшонхўжаев, Ш. 1965. Алишер Навоий. “Лисонут-тайр”. “Лисонут-тайр”-нинг яратилишига доир. Тошкент.
- Фирдавсий. 1960. *Шахнаме. Критический текст*. Т. I. Под редакцией Е. Э. Бертельса. Москва.
- Костигова, Г. И. 1957. *Трактат по каллиграфии Султан Али Машади*. Труды Государственной публичной библиотеки им. Салтыков-Щедрин, том II (V). Ленинград.
- Муродов, А. *Ўрта Осиёда хаттотлик санъати тарихидан*. Номзодлик диссертацияси.
- Навфи, Алишер. 1948. *Возлюбленный сердец*. Сводный текст подготовил А. Н. Кононов. Москва — Ленинград.
- Навоий, Алишер. 1964. *Лисонут-тайр. Илмий-танқидий текст*. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1961. *Мажолисун-нафоис. Илмий-танқидий текст*. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1949. *Мезонул-авзон*. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1963. *Фарҳод ва Ширин. Илмий-танқидий текст*. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1956. *Сабъаи сайёр. Илмий-танқидий текст*. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1959-1960. *Хамса*. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1959-1960. *Хазойинул-маоний. I — Фаройибус-сиғар, II — Наводируш-шабоб, III — Бадоеул-васат, IV — Фавоидул-кибар*. Тошкент.
- Навоий, Алишер. 1970. *Ҳайрат ул-аброр. Танқидий матн*. Тошкент.
- Rieu, Ch. 1886. *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. London.
- Семёнов, А. А. 1940. *Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке УзССР*. Ташкент.
- Собрание восточных рукописей Академии наук УзССР, том VII*. 1964. Ташкент.
- Сулейман, Хамид. 1961. *Текстологическое исследование лирики Алишера Навои (Автореферат)*. Ташкент.
- Волин, С. Л. *Описание рукописей произведений Навои в Ленинградских собраниях*, с. 232.
- Хондамир. *Ҳабиб ус-сияр*. Ўз ФА Шарқшунослик институти, № 2153.
- Шамсиев, П. Алишер Навоий “Сабъаи сайёр” дostonининг илмий-критик тексти ва уни тузиш принциплари ҳақида. ФБА АН УзССР, РД 40.